

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
SANAT TARİHİ ENSTİTÜSÜ — KUNSTHISTORISCHES INSTITUT

SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI
III
KUNSTHISTORISCHE FORSCHUNGEN

ARA ALTUN

MARDİN'DE İKİ ARTUKLU MEDRESESİ

Ayrı baskı — Sonderdruck
İstanbul 1970

baş No: 26195

s No: 26192

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. *06191*

SINIFLAMA NO.

06192

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

Ustadın iste böyle
frazle bir peyle bağlanmalı
üzere

22/X/1176

MARDİN'DE İKİ ARTUKLU MEDRESESİ

Ara ALTUN

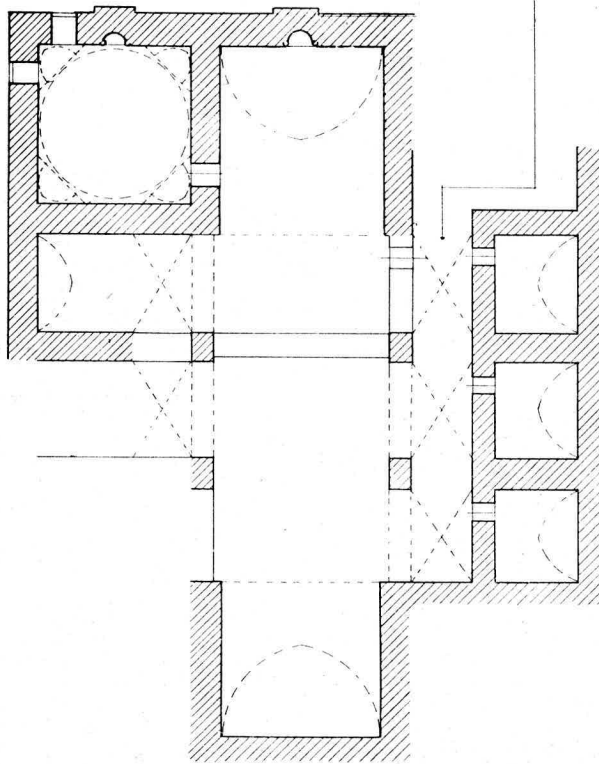
1967 ve 1968 yıllarında Mardin'de inceleme imkânı bulduğum Türk mimarisinin iki önemli yapısını ana hatları ile tanıtmak faydalı olacaktır⁽¹⁾.

Anadolu Türk Mimarisinin gelişmesinde Artuklu Mimarisinin yeri son araştırmalarla artık inkâr edilemez bir gerçek halini almıştır. Burada üzerinde duracağımız iki yapıdan ilki olan Sitti Radviyye (Hatuniye) Medresesi Anadolu'nun bugüne kadar bilinen en erken tarihli açık avlulu medresesidir ve bir Artuklu yapısıdır. İkinci yapının da tarihlendirmesini Diyarbakır Artuklu Sarayına dayanarak yapmak mümkündür ve bu yapı da plân formu, süslemesi ve mimarisiyle Anadolu Türk Mimarisinde önemli bir yer almak durumundadır.

Sitti Radviyye⁽²⁾ (Hatuniye) Medresesi Mardin'in Gül Mahallesindedir. Bugün, sadece bir kısmı cami olarak kullanılmaktadır. Kalan kısımları da göz önünde bulundurularak nisbetli bir krokisini verdiğimiz yapı, dikdörtgen bir alanı kaplaması gereken iki eyvanlı, revaklı avlulu, iki katlı bir medresedir (plân: 1). Değişmelerle avlusu orijinal durumunu kaybetmiş, güney eyvanının kuzeyine bir duvar çekilip cami olarak kullanılmağa başlamış, özellikle kible cephesinin sol tarafı arkasındaki mekânlar değişmiş ve hatta buraya betondan bir de balkon eklenmiştir (resim: 1). Sorumsuzca bozulmuş olan yapının ana girişi bugün için belli değildir. Şimdiki durumda sol taraf-

- 1) Bu çalışma 22 Eylül 1969 da Prof. Dr. Oktay Aslanapa ve Doç. Dr. Şerare Yetkin imzaları ile Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünde Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir. Yayın hazırlıkları yapılmakta olan tezin özeti için bkz: Bu Yılığın Tez Özetleri Bölümü no: 285. *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*.
- 2) Sitti Radviyye ya da Razviye şeklinde geçen, yapının banisi 3. Mardin Artuklu Sultanı Necmeddin Alpi'nin hanımı ve 4. Mardin Artuklu Sultanı Kutbeddin İlgazi'nin annesidir.

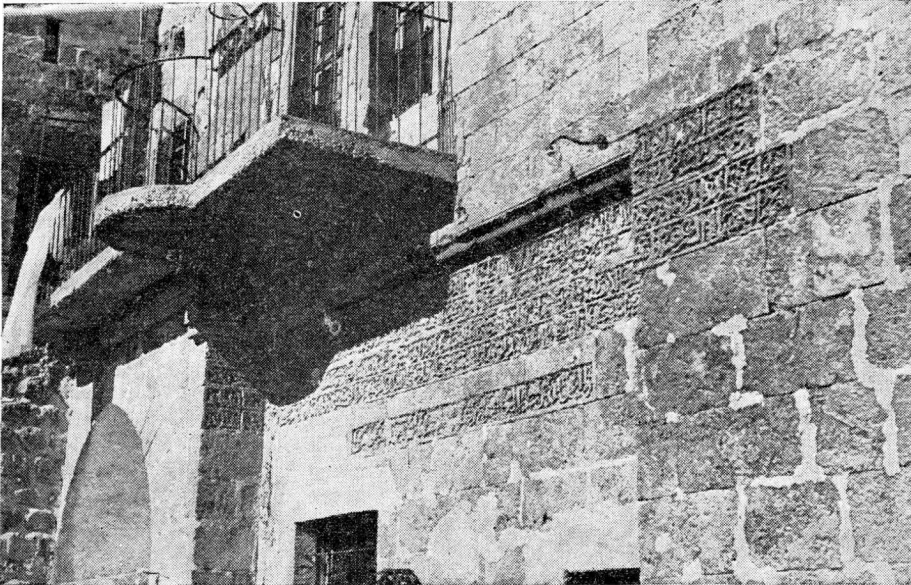
tan açılan aralıktan girilmekte ve bir yandan kapatılmış eyvan-mescide diğ er yandan da bozulmuş revaklı avluya geçilmektedir. Kuzeyde bulunan geniş eyvanın kemer izleri bugün açıkça seçilebilmektedir. Avlunun batısında, öndeki çapraz tonozlu revaka açılan üç beşik tonozlu hücre bugün de durmaktadır. Bodur payelere oturtulmuş revak kemerlerinden ikisi yerinde, üçüncüsü ise örülüp mescide katılmış bulunmaktadır. Bunun karşı tarafındaki hücrelerden kalmış kısım yoktur. Ancak, araları örülmüş kemer şeklinde revak izleri durmaktadır. Güneye doğru bir revak bölümünün ayakta olmasına karşılık diğ eri örülüp cami ve türbeye katılmış, ortadakinin arkası ise bozulup değ işler için kullanılmaya hazırlanmıştır. Revakların arkasındaki hücrelerin basık ve küçük olduğu kalanlardan anlaşılmaktadır. Buna dayanarak, revakların üzerinde araları örülmüş bodur payelere oturtulmuş kemerlerin, ikinci kattaki revaklarla arkalarındaki hücrelere işaret ettiğ i düşünülebilir (resim: 2). Ancak bu ikinci kata nereden çıkıldığı bugün için anlaşılamamaktadır. Kuzeyine duvar çekilerek mescid olarak kulla-

Plân : 1 Hatuniye Medresesi (kroki).

nilan medresenin ana eyvanı beşik tonozla örtülüdür ve burada birkaç kat badana ve boya ile bozulmuş taş bir mihrap yer alır. İki sütuncenin taşıdığı dilimli yuvarlak kemer biçimindeki niş içinde orta kısım, üzerleri ince çizgilerle işlenmiş, üç sıra altı kollu yıldızlardan bir çerçeve içine alınmıştır. Bu çerçevenin ortasında kalan kısım karelere bölünerek, her karede de üzerleri ince çizgili dört sekizgen yer almıştır. Dolguların çoğu badana ve boya ile dolmuş olduğundan belli olmamaktadır. Bu dekorlu bölümden nişin üst kısmına geçiş köpek dişi bir friz ve üç sıra silme ile olmaktadır (resim: 3).

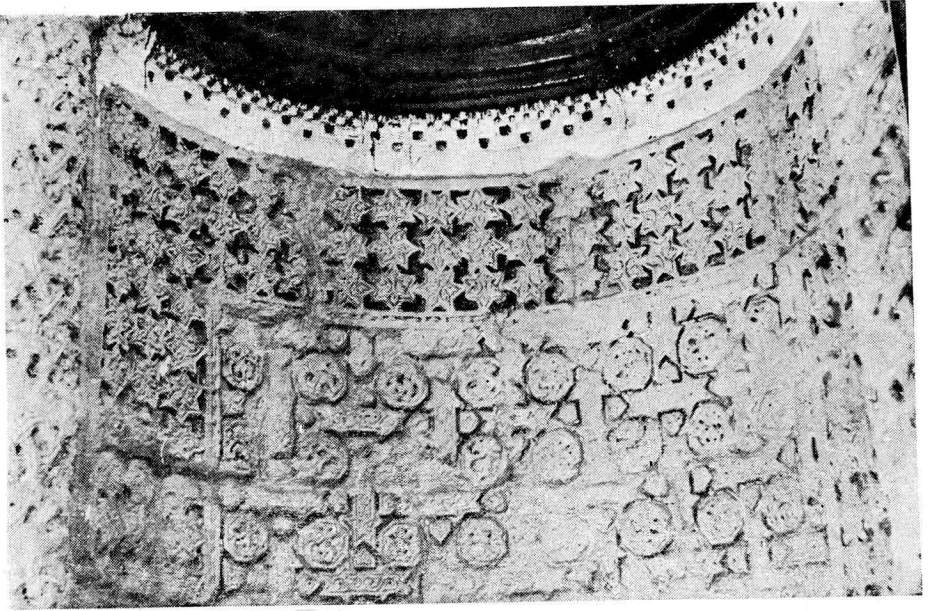
Cami haline getirilmiş olan bu eyvanın doğusunda tromplu kubbe ile örtülü kare bir türbe mekânı yer almaktadır. Köşede dıştan baklava dekorlu kalın taş şebekelerle iki penceresi bulunan bu kısmın üzerini örten kubbe, eğik hatlı ve üç kollu iki yıldızın içiçe geçmesiyle meydana getirilmiş plâstik bir dekora sahiptir. Kubbe eteğini iki sıra mukarnas frizi çevirir. Kubbe içten sıva ve beyaz badana ile bozulmasına rağmen değişik bir görünüşe sahiptir (resim: 4). Bu odanın mihrabı eyvan mihrabından daha süslemelidir. Genel hatlarıyla eyvan mihrabını andıran bu mihrabın özellikle dış tarafları tahrip edilmiş ve içi badanalanmıştır. Dışta balık sırtı dekorlu çift sütuncelere oturtulmuş dilimli kemerle çevrili nişin sütuncelerinin orta yerlerindeki yazılardan sadece bir lailâhe.... okunabilmektedir. Çok sık birbiri içine geçmiş altıgenlerle doldurulmuş nişin iç kısmını kûfi yazı karakterin-

Resim 1. Hatuniye Medresesi, kitabeli kibele cephesi.

Resim 2. Hatuniye Medresesi örülü avlu revaklarından.

Resim 3. Hatuniye Medresesi eyvan mihrabından.

de dekoratif bir çerçeve çevirir. Nişin üst kısmındaki yarım kubbenin içi ise Silvan Ulu Camiinin kuzey cephesindeki dekoratif kemer dizisine⁽³⁾ benzer şekilde, balıksırtı sütüncelere oturtulmuş üç dilimli dekoratif kemerlerle başlayıp, üst üste yuvarlak kemerlerle devam ederek, yedi ışıklı bir şekilde merkeze bağlanan plâstik süslemelidir (resim: 5). Türbedeki iki sandukadan birinin kenarında iri harflerle, çiçekli sülüs bir kitabe kalıntısı görülebilmektedir. Yapının kible cephesinde, dışta, dört uzun satır altta bir kısa satırlık sülüs kitabe, Ebul Muzaffer Artuk Arslan b. İlgazi b. Alpi b. Timurtaş b. İlgazi Artuk... emri ile «Hatuniye Medresesi» denilen bu medresenin gayrimenkul vakıflarının yazılması emri ile başlamakta, vakıfların sıralanmasından sonra 602 Cemaziyelahir - 1206 Ocak tarihini vermektedir⁽⁴⁾.

580 - 1184/85 de ölen Kutbeddin İlgazi b. Necmeddin Alpi'nin Bab-el Sûr kapısında annesinin yaptırmış olduğu medreseye gömülmüş olduğu bilinmektedir⁽⁵⁾. Ali Emiri «annesi Sitti Razviye'nin Hatuniye ismile mevsüm ve hâlen mevcut bir medresesi vardır. **Mahdumu İlgazi zamanında inşa ettiği cidarına muharrer olan şu kitabeden müsteban oluyor»** Badelmesele izzen limevlâna essultan elmelikil mansur elmelikil-adil elmücaidimüeyyidi.... Arapça ortası bozuk» demektedir⁽⁶⁾. İçine giremediğinden yapıyı inceleyemeyen Gabriel (637-658) 1239-1260 tarihini vermiştir⁽⁷⁾. Daha sonra bu şekilde ele alınan tarih⁽⁸⁾, burada gömülü olduğu kabul edilen Kutbeddin İlgazi b. Necmeddin Alpi'nin oğlu olup kitabede adı geçen Artuk Arslan'dan sonra sultan olmuş olan Necmeddin Gazi'nin egemenliğine aittir ve medrese ile ilgili olmaması gerekir. Kitabeden de anlaşılacağı gibi vakıfları 1206 da taş duvarına yazılan yapı bu tarihten daha sonra yapılmış olamaz. Sitti Razviye (Radviyye) tarafından oğlunun hükümdarlığında yaptırılmış olduğu dikkate alınarak yapının tarihi (572-580) 1176/77-1184/85 olarak kabul edilmelidir.

3) bkz: A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, fig: 171.

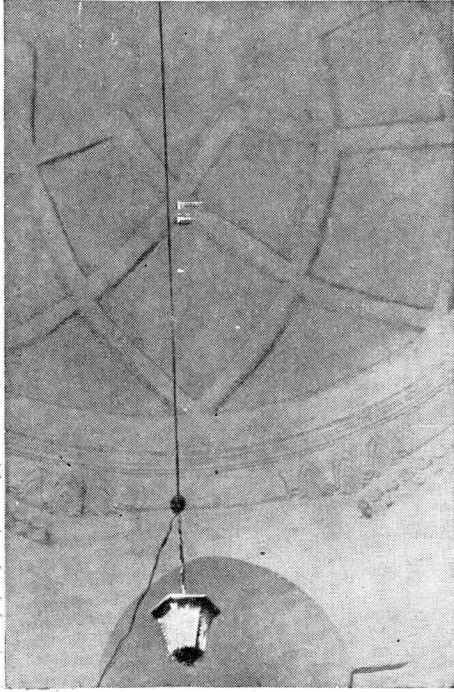
4) J. Sauvaget, *Inscriptions Arabes*, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, s: 297, no: 12.

5) Kâtip Ferdi, *Mardin Artukluları Tarihi*, İstanbul 1939, (Mardin Halkevi yayını 8, yazıldığı tarih H. 944-1537/8) (Nevadir-i Aslaf Külliyyatı Mardin Muluki Artukiye Tarihi ve Kitabeleri ve Sair Vesaiki Mühimme, Notlar Kısmı Ali Emiri-Kitabın neşri tarihi: 1331 İstanbul Kader) 29.

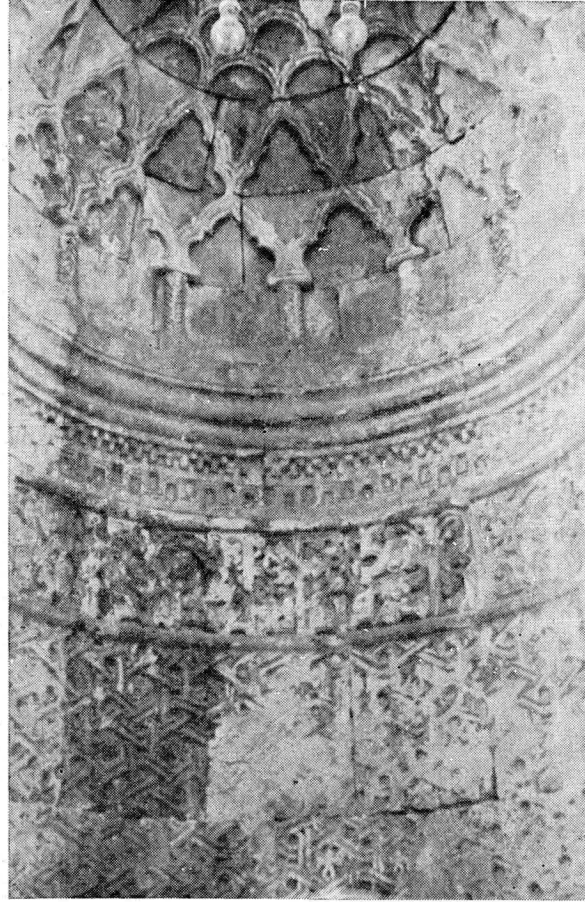
6) Ali Emiri, *Mardin Artukluları Tarihi*, İstanbul 1939, not: 6.

7) Gabriel, aynı eser s: 27.

8) V. Minorsky, *Mardin*, İ. A. VII, İstanbul 1965, s: 318 de Gabriel'den alarak; M. Sözen, *Anadolu Medrese Mimarisinin Gelişimi* (Basılmamış Doktora Tezi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü) İstanbul 1967, s: 29.

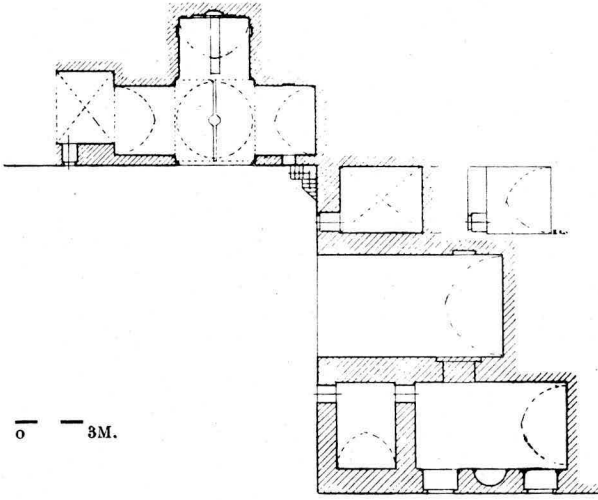

Resim 4. Hatuniye Medresesi,
Türbe Kubbesinden.

Resim 5. Hatuniye Medresesi Türbe Mihrabından.

İkinci eser, Şar mahallesinin kuzeyinde bugün Mardinlilerin Beyt ül Artuki olarak tanıdıkları ve Marufiye ya da Hacı Maruf Medresesine ait olması gereken kalıntıdır⁽⁹⁾. Kayıtlardan çok geniş bir medrese olduğu anlaşılan yapıdan bir kısmı, bugün birkaç aileyi barındırdığından kısmen durumunu koruyabilmiştir⁽¹⁰⁾. Kalıntılarında, eyvanlı, avlulu bir medrese olduğu anlaşılan yapı, tek bir avlu etrafında toplanmış mekânların sınırını aşan ve Mardin'de Zinciriye ve Kasımiye Medreseleri gibi avlunun dışına da yayılan bir tipin belki de en eski örneği olmak durumundadır (plân: 2).

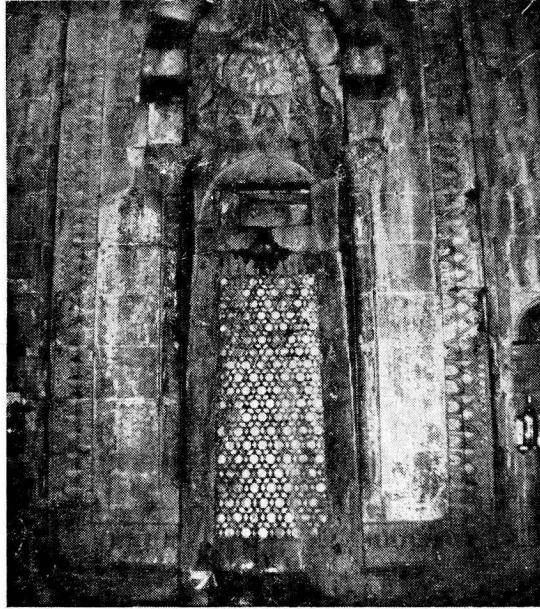

Plân : 2. Marufiye Medresesi.

Doğusundaki ve kuzeyindeki mekânlardan, arada kalan ve bir avlu durumunda olduğu anlaşılan en iyi korunmuş bölüme gelince; burada kuzeyde bugün için önü örülmüş, aslında bir kemerle dışa açık olduğu anlaşılan küçük kubbeli bir mekân vardır. Bu küçük kubbeli mekâna üç koldan üç beşik tonozlu eyvan birleşmektedir. Yapının belki de bugün en ilgi çekici yeri olan bu bölümün, plân özelliği dışında kuzeydeki eyvan cephesinden başla-

- 9) 1966 da Diyarbakır'da bu yapıya ilk dikkati çeken Foto Dicle sahibi sayın Adil Tekin'e teşekkürü borç bilirim.
- 10) N. Göyünc, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s: 119 da Hacı Maruf Medresesi adı altında Abdülgani Efendi, Mardin Tarihi (Basılmamış, Mardin Halkevi) s : 189 dan naklen: «Şeyhullah Mahallesinin üstündedir. Gayet geniş ve muhteşem idi» «1345*(1926) senesinde bu dahi tahrip ve enkazı şuraya, buraya sarf edildi. Şimdi üç dört hücresi duruyor». Aynı yer dn. 2 de, Şeyhullah Mahallesinin yakın zamana kadar bugünkü Şar Mahallesinin bir bölümü olduğu.

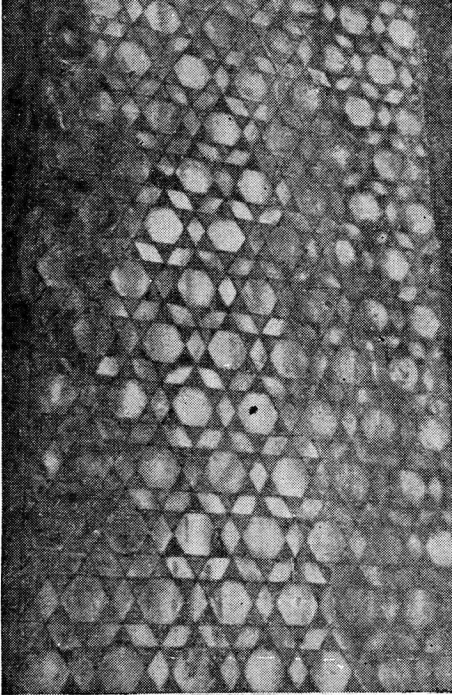
yıp kubbeli kısmın altından geçerek avluya kadar çıkan taş mozaik döşeli selsebili dikkati çeker (resim: 6). Aslında genel bir bölge özelliği olarak görülen fakat, Diyarbakır iç kalesinde meydana çıkarılan Artuklu Sarayının mozaikli selsebili dışında⁽¹¹⁾ ikinci bir örnek olarak karşılaştığımız bu eyvanlı kısım Mardin mimarisi için olduğu kadar bölge mimarisi için de önemli olmaktadır. Çok düzgün bir kesme taş işçiliği gösteren bu bölümde kubbeyle birleşen tonozlar arasında kubbenin geçişini sağlayan pandantifler meydana gelmektedir. Selsebil dışında, yalnız eyvanların kubbeli kısma birleştiği yerlerde bulunan yuvarlak sütuncelerin başlık ve ayaklarında taş işçiliğine rastlanmaktadır. Kıvrık dallarla süslü bu başlıklardan bir tanesi sağlamdır. Selsebilin başladığı eyvanın kuzey cephesinde, dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış niş vardır. Üzeri iki renkli sivri bir kemer içinde mukarnas dolgularla biten ve iki yanında başlık ve ayakları diğerleri gibi süslemeli iki sütuncenin yer aldığı asıl oluk kısmı, yukarıdan aşağıya doğru eğik olarak dü-

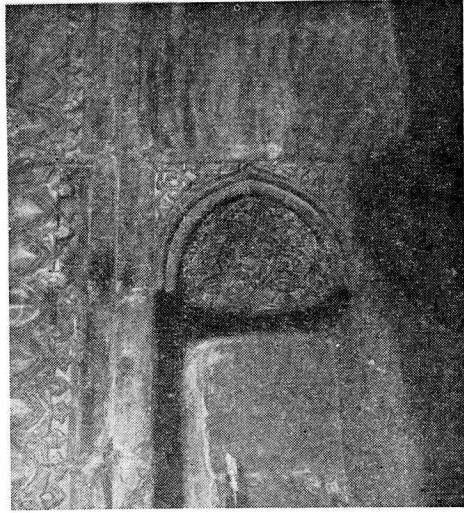
Resim 6. Marufiye Medresesi
taş mozaikli selsebil.

11) O. Aslanapa, *Erster bericht über die Ausgrabung des Palastes von Diyarbakır*, *Istanbul Mitteilungen* 12, Tübingen 1962, s: 115-128, Taf: 22 - 30; *Diyarbakır Kazısından İlk Rapor*, *Türk Arkeoloji Dergisi* 11, Ankara 1962; *Die Ausgrabung des Palastes von Diyarbakır*, *Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca*, Venezia 26-29 Settembre 1963, Napoli 1965, 13-31.

zenlenmiştir. Dikdörtgen bir çerçeve meydana getiren kesme taşlar arasında, beyaz ve siyah altıgen ve üçgenlerle meydana getirilmiş taş mozaik buradadır. Bütün yüzeyi kaplayan örnek, beyaz altıgenlerin etrafına yıldızlar yapacak şekilde yerleştirilmiş siyah üçgenlerden ve arada kalan kısımları kapatan beyaz baklavalardan meydana getirilmiştir (resim: 7). İki sıra palmetle çevrili, mukarnaslı büyük dikdörtgen çerçevenin iki yanında birer dü-

Resim 7. Marufiye Medresesi taş mozaik örneğinden detay.

Resim 8. Marufiye Medresesi, duvar nişlerinden.

var nişi vardır. Bu nişlerin de içi rumî ve palmet kompozisyonu ile doldurulmuştur (resim: 8). Kubbeli kısmın altında, ortada sekizgen bir hazne yapıp devam eden selsebilin diğer kısımlarının da aynı karakteri gösteren taş mozaikle döşeli olduğu kalan parçadan anlaşılmaktadır*.

Avlunun diğer kanadı doğuda yer almaktadır. Burada bugün, önü moloz taşlarla örülü ve dıştan belli olmayan, büyük ve geniş bir eyvan vardır. Eyvanın kuzeyinde iki katlı bir bölüm vardır. Güneyde

* Bu bölüm Sekili eyvanları ile Tarma veya Ka'a tipi ev mimarisi ile yakın benzerlik gösterir.

bugün örülü olan bir geçitle doğu-batı doğrultusunda iki odaya geçilmekte idi. Bunlardan batıdaki dolap şekline sokulmuş sütunceli bir mihrap ve iki yanında sütunceli iki pencere yer almaktadır. Güneyde, mihraplı odanın pencerelerinin açıldığı duvar doğuya doğru bir süre aynı karakterde devam etmektedir. Bundan sonra duvar bir girinti yapmakta, sonra aynı çizgi üzerinden en sonda önü örülü eyvana kadar uzanmaktadır. Burada mazgal pencereler ve içi doldurulmuş kemerler seçilir. Bugün girme imkânı olmayan bu kısımların kullananlar tarafından ihtiyaca cevap verecek şekilde değiştirilmiş olduğu muhakkaktır (resim: 9). Yukarıda değinildiği gibi Abdülgani Efendi'nin kaydından başka yapının tarihini aydınlatabilecek bir belge yoktur. Ancak, (932) 1526 da bir onarım geçirmiş olduğu bilinmektedir¹²⁾. Başta da belirtildiği gibi, Diyarbakır iç kalesinde ortaya çıkarılmış olan Artuklu Sarayının (1204) gerek plân şeması ve gerekse mozaik döşeli selsebili ile bir bağlantı kurmağa çalışarak ve üç eyvanlı, kubbeli kısımdan hareket ederek, Beyt ül Artuki şeklinde devam eden yerli geleneğe de dayanıp daha kesin belgeler elde edilinceye kadar, yapıyı XIII. yy. ilk çeyreğinde yapılmış bir Artuklu eseri olarak kabul etmemiz mümkündür.

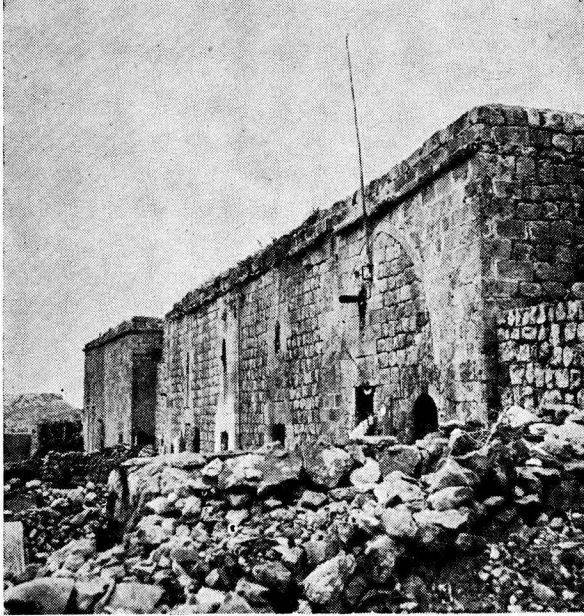
Sonuç olarak ilk önce, bu iki Artuklu Medresesinin Anadolu Türk Mimarisinin Medrese tiplerinden ikisinin belli örnekleri oldukları söylenebilir. Hatuniye Medresesinde görülen açık avlulu, iki katlı, iki eyvanlı plân

Marufiye medresesi, üç eyvanlı bölümde geçişler.

12) N. Göyünç, aynı eser s: 119 ve dn. 1, XVI. yy. vakıfları ile.

şemasına karşılık, Marufiye Medresesi Mardin'de bölge üslûbu karakteri gösteren dağınık bir plân şemasının örneği olup, Zinciriye (Sultan İsa) ve Kasımiye Medreseleri ile aynı gruba girmektedir. Anadolu'da ilk eyvanlı

Resim 9. Marufiye Medresesi,
doğu kanadı uzantılarından.

avlulu medreseler olarak Diyarbakır'daki Artuklu Medreseleri ele alındığından, Mardin medreseleri yayınlarda çoğu zaman dikkate alınmamıştır. Halbuki, yukarıda da belirtildiği gibi 1184/85 den önce ve XII. yy. in son çeyreğinde yapılmış olan Hatuniye Medresesi Anadolu Medreseleri içinde ileriki yüzyıllarda ulaşılacak bir plân şemasını ortaya koymaktadır. Revaklı iki katlı avlusu, iki büyük eyvanı ve köşede tromplu kubbeli türbesi ile Anadolu'da bu tipte en erken eyvanlı medrese olmak durumundadır. XIII. yy. in ilk çeyreğine tarihleyebileceğimiz Marufiye Medresesi ise kubbeli ve üç eyvanlı selsebilleri bölümü ile ve ortaya koyduğu genel medrese tipi ile önemli bir yere sahiptir. İlk devir Artuklu Medreselerinde kubbeli mekâna rastlanmaz şeklindeki görüşler⁽¹³⁾ Hatuniye ve Marufiye gibi medreselerdeki kubbeli mekânlar karşısında geçersiz kalıyor. Yapıların geniş yorumlarını ilerki Anadolu Türk Sanatı sentezlerine bırakmak yerinde olacaktır.

13) A. Kuran, Anadolu Medreseleri I, Ankara 1969 s: 22 de Bölgedeki Artuklu Medreselerinde (Hatuniye ve Marufiye alınmamıştır) bir istisna (?) dışında kubbeli mekâna rastlanmadığı belirtilir....